

hrvatske usmene književnosti koja je zapisivana od 15. st. do danas autor je izdvojio dva temeljna poticaja koja su oblikovala hrvatsku kulturnu predaju. To su autohtoni narodni život Hrvata i *Sveto pismo*. Usporedba hrvatske narodne predaje i biblijskih tekstova upućuje da je ishodišno mjesto hrvatske tradicijske kulture u *Bibliji*. Autor misli da je bitan i plodonosan utjecaj *Svetoga pisma* kako na hrvatsku narodnu epsku i lirsku književnost, tako i na govorničke oblike i poslovice.

U predstavljanju ovoga zbornika ograničili smo se na uži izbor onih tema koje su u prvom redu zanimljive paleoslavistima i kroatistima. Sigurno je da će svatko tko posegne za ovom opsežnom i nadasve poticajnom knjigom naći i neke druge priloge koji ulaze u fokus njegova interesa i znanstvenoga istraživanja. Mnogo raznovrsnih biblijskih tema i područja, kao i znanstvena opremljenost priloga, čine ovaj zbornik radova doista nezaobilaznim priručnikom za istraživače *Biblije*, biblijske filologe, biblijske književne povjesničare, biblijske arheologe i dr., i sve koje zanima biblijska problematika.

VESNA BADURINA-STIPČEVIĆ

РУМЯНА ЗЛАТАНОВА, *Книга на дванадесетте пророци с тълкования. Том I. Старобългарският превод на Стария Завет*. Ред. Светлина НИКОЛОВА, БАН София 1998, 612 стр.

Ćirilometodski centar Bugarske akademije znanosti iznosi pred znanstvenu javnost prve rezultate vrlo značajna znanstvenoga projekta kojemu je cilj istraživanje i postupno objavljivanje nebogoslužbenih starozavjetnih tekstova. Ovo je istraživanje predmetom rada Bugarske biblijske komisije, osnovane 1989. godine u okviru Slavenske biblijske komisije pri Međunarodnom komitetu slavista (MKS). Na istraživanju pojedinih biblijskih knjiga rade S. Nikolova, T. Mostrova, L. Taseva, M. Jovčeva, T. Popova, K. Kostova, R. Zlatanova.

S obzirom na to da se radi o prvoj knjizi iz planiranoga niza, popraćena je opširnim uvodom pod naslovom *Въведение: Проблемът за издаването на неогослужебните български средновековни текстове на Стария Завет (IX-XXXVII)*, u kojem glavna urednica serije i rukovoditeljica cijeloga projekta, Sv. Nikolova, izlaže koncepciju i ciljeve projekta, definira predmet istraživanja i daje popis izvora. Respektirajući stanje rukopisne tradicije, istraživaње neće obuhvatiti sve starozavjetne knjige, nego samo one potvrđene izvornim materijalima u prijepisima različitoga podrijetla. U prvoj će fazi u

središtu pažnje biti tekstovi sačuvani u bugarskim prijepisima, dok će se u drugoj fazi proučavati i objavljivati tekstovi koji se nisu sačuvali u bugarskom jezičnom i pravopisnom obliku, ali su povezani s bugarskom književnom tradicijom. Radi se o biblijskim knjigama koje se nadovezuju na tradiciju Metodijeve prijevoda, zatim o preslavskim prijevodima ili redakcijama ranijih prijevoda, kao i o prijevodima i preradama iz Bugarske u 14. i 15. st.

U objavljeni popis relevantnih izvora ulazi 12 rukopisa, koji sadrže isključivo starozavjetne tekstove, datirane od 14. do 16. st. Njih nadopunjuje još 6 pomoćnih izvora iz 15. i 16. st. u kojima starozavjetni tekstovi zauzimaju samo manji dio njihova sadržaja. Kao osnovni tekst uzet je najstariji i ujedno najpotpuniji rukopis *F.I.461*, koji se čuva u Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Petrogradu gdje su potpuno ili djelomično zastupljene 23 starozavjetne knjige. Na temelju svih navedenih izvora moguće je sastaviti popis od ukupno 35 starozavjetnih knjiga (*Osmoknjižje*, *Kraljevi* (četiri knjige), *Job*, *Izreke*, *Pjesma nad pjesmama*, *Sirah* i sve proročke knjige).

Smatrajući da nije još sazrijelo vrijeme za pripremu kritičkih izdanja, predlaže se izrada diplomatskih izdanja koja će se temeljiti na zajedničkim općim principima s istovremenim poštivanjem specifičnosti tekstološke tradicije svake pojedine knjige i sa slobodom za individualan pristup načinu obrade. Konkretna pravila predstavljanja osnovnoga teksta u svakoj će knjizi biti posebno objašnjena.

Kao prva od planiranoga niza izlazi *Knjiga malih proroka* koju je priredila R. Zlatanova. Knjiga je podijeljena u tri veće cjeline. To su: uvodna studija, izdanje teksta s kritičkim aparatom i indeksi.

U *uvodnoj se studiji* prvo razmatraju opća pitanja povezana s mjestom proročkih spisa među starozavjetnim knjigama, napose s mjestom *Knjige malih proroka* kao cjeline. Skreće se pažnja na činjenicu da bugarska rukopisna tradicija čuva kronološki poredak proročkih knjiga u suglasnosti s *Talmudom* i *Vulgatom*, dok je u *Septuaginti* redosljed prvih 6 knjiga drukčiji. Posebna je pažnja posvećena pitanju grčkoga predložka, odnosno grčkih predložaka (13-20) relevantnih za istraživanje slavenske rukopisne tradicije u svim njezinim pojavnim oblicima i za rasvjetljavanje suodnosa među zastupljenim tipovima prijevoda (21-46).

Stari bogoslužni odnosno parimejni tip prijevoda prati se na primjeru tekstova *Grigorovičeva*, *Lobkovljeva* i *Zaharijina parimejnika*. Na str. 25. daje se tabelarni pregled zastupljenosti stihova iz knjiga malih proroka u spomenutim parimejnicima, nažalost s nekim netočnostima, koje su posljedica stanja u ob-

javljenju sadržaju tekstova kojim se autorica služila (Kyas–Šarapatková, 1971) i načina brojenja ponovljenih stihova. Ukupan broj stihova sačuvanih u svim trima parimejnicima treba korigirati na 151 (kod Zlatanove 171), od čega u *Grigorovičevu parimejniku* 106, u *Lobkovljevu* 146 i u *Zaharijinome* 87.

Tzv. puni ili metodijevski prijevod zastupljen je u hrvatskim tekstovima. U popisu figurira 18 rukopisa, uglavnom brevijara, dok se u toku izlaganja spominju i drugi izvori. Broj prevedenih glava i stihova iz pojedinih knjiga malih proroka prezentiran je tabelarno, zasebno za tekstove povezane s grčkim odnosno latinskim predloškom. Autorica je u hrvatskim brevijarima izbrojala 440 stihova od ukupno 1049 u svim knjigama malih proroka. Stari je prijevod s grčkoga najvećim brojem stihova zastupljen u *Brevijaru Vida Omišljanina* (433 stiha), zbog čega je već Vajs na ovome brevijaru utemeljio svoje (nedovršeno) izdanje tekstova *Malih proroka*. U prijevodu s latinskoga registrirano je 356 stihova od kojih se, po autorici, najviše nalazi u *II Novljanskom brevijaru*. Međutim, ovaj brevijar spada u heterogenu skupinu u kojoj se primjećuju prijelazi od dijelova prevedenih s latinskoga prema prijevodu s grčkoga kao posljedica naizmjenične uporabe različitih izvora. Autorica ovu situaciju doduše spominje (s konfuznim podatkom o stanju upravo u *II Novljanskom brevijaru*), ali ipak, po nama neopravdano, uključuje sva čitanja iz *II Novljanskog brevijara* među tekstove s latinskim predloškom (u tabeli na str. 32). Predodžba o zastupljenosti pojedinih knjiga malih proroka u misalima kod Zlatanove stječe se samo na temelju *Newyorškoga misala*, uključena u istu tabelu na str. 32, što ni u kojem slučaju nije dovoljno za bilo kakve općenite zaključke, a najmanje za poistovjećivanje stanja u brevijarima s onim u misalima (str. 40). Zbog toga sve navedene brojke trebamo shvatiti samo kao korisne orijentacijske pokazatelje.

U punu ili gotovo punu sastavu zastupljene su, dakle, knjige Abdije, Jone, Joela (s nepotpunom 3. glavom) i Ageja, ostale su knjige prevedene samo djelomično. Iz ovih analiza autorica izvodi zaključak da se pod punim biblijskim prijevodom može podrazumijevati njegova cjelovitost u odnosu na zastupljenost pojedinih knjiga, ali se ne mora podrazumijevati i njihova potpunost u odnosu na broj glava i stihova. Međutim, stanje u brevijarima, kao ni stanje u parimejnicima, samo po sebi, ne može biti mjerilom stvarnoga opsega nekadašnjega starozavjetnoga prijevoda, njegove cjelovitosti odn. fragmentarnosti, već svjedoči samo o opsegu prijevoda koji je zahtijevala struktura ovih izvora. Primijetit ćemo da je npr. potvrđen stari prijevod stihova Hab 3,1-19 prevedenih zajedno s psaltinom (*Canticum 3* u *Sinajskom psaltiru*), a ne nalaze se ni u

parimejniku ni u brevijaru. Stoga je autorica u pravu kad kaže da hrvatski izvori mogu samo djelomično doprinijeti rješavanju pitanja opsega punoga biblijskoga prijevoda (str. 31).

U okviru istraživanja suodnosa punoga i parimejnoga prijevoda središnje mjesto zauzima analiza knjige proroka Jone u brevijarima *Vida Omišljanina, Vrbničkom II, Novljanskom I* i *Dragučkom* u usporedbi s parimejnikom, dakle u tekstovima koji su s ovog aspekta i ranije proučavani. Autorica se nadovezuje na rezultate svojih prethodnika (u popisu literature nedostaje samo članak Kraveckoga, VJa 1991, 5, 72-84) koje prihvaća i dopunjava u prvom redu vrlo detaljnom usporedbom sa svim raspoloživim grčkim izvorima. To dozvoljava precizno definiranje arhaične osnovice kao i uvid u evoluciju teksta, identifikaciju novijih redakcijskih zahvata i izdvajanje individualnih osobitosti pojedinih tekstova. Prilikom redigiranja staroga parimejnoga prijevoda djelomice su rabljeni grčki izvori različiti od onih s kojima se povezuje parimejni tekst, djelomice su promjene povezane s utjecajem nove književne tradicije koja se u Hrvatskoj konstituirala pod utjecajem *Vulgate*. Usporedba hrvatskih tekstova s parimejnikom (*Grigorovičevim* i *Lobkovljevim*) provodi se s još jednim ciljem: da se omogući rekonstrukcija izvorne tekstualne forme tzv. punoga prijevoda. Kako je to zadatak koji izlazi iz zacrtane koncepcije, autorica rekonstruirane tekstove objavljuje na drugim mjestima (rekonstruirani tekst knjige proroka Jone objavljen je u zborniku *Medievistika i kulturna antropologija*, Sofija 1998, rekonstruirani tekst knjige proroka Joela u časopisu *Anzeiger für slavische Philologie* 22/2, 1994 i tekst proroka Malahije u zborniku *Ars Philologica* 1999).

Iz prezentirane analize suodnosa punoga i parimejnoga prijevoda autorica izvodi uopćeni zaključak da je parimejni prijevod poslužio kao glavni izvor starozavjetnih čitanja u hrvatskim brevijarima i misalima (str. 40). Iako se ovaj zaključak nedvojbeno može prihvatiti u odnosu na tekst proroka Jone, ipak nam se čini da ćemo na definitivan odgovor morati još pričekati zbog nedovoljne istraženosti svih relevantnih izvora. S obzirom na poznatu činjenicu da je u hrvatskim brevijarima potvrđena prisutnost staroga prijevoda s grčkoga u opsegu puno većem od parimejnika (uostalom i autoričin pregled na str. 29. o tome jasno govori), jamačno su morali postojati i drugi izvori kojima su se hrvatski glagoljaši služili. S obzirom na to, i još iz drugih razloga, nisu svi autori u ovome pogledu toliko odlučni kao Zlatanova (usp. npr. Bauerová, *Slavia* 62, 1993, s. 462).

Treća verzija proročkih knjiga, koja je zapravo glavnim predmetom autoričina interesa, zastupljena je u punom tekstu s tumačenjima nastalu u Preslavu u vrijeme cara Simeona. Tada je prerađen i redigiran puni prijevod svih 12 knjiga malih proroka i dopunjen komentarom Teodorita Kirskoga s izuzetkom knjiga Ageja, Zaharije i Malahije, a kod Sofonije je protumačena samo 1. glava. Na kraju svake knjige dodani su kratki tekstovi žitija s predgovorima na početku knjige.

Za razliku od pristupa prethodno razmotrenim tipovima prijevoda, komentirani se prijevod ne istražuje s obzirom na njegove suodnose s drugim verzijama, već s naglaskom na tekstološki sastav i strukturu *Knjige malih proroka* u bugarskoj rukopisnoj tradiciji (str. 40-45) i na međusobne odnose tekstova u proučenim izvorima, predstavljenim u preglednoj shemi na str. 46.

S obzirom na to da se edicija temelji na petrogradskom rukopisu *F.I.416* s kraja 14. st., a dopune su po moldavskom rukopisu iz zbirke Ščukina 507 iz 1475. godine, izdanju tekstova prethodi analiza paleografskih, grafemskih, pravopisnih i kodikoloških osobitosti *Knjige malih proroka* u ovim izvorima (48-110). Prijepis u petrogradskom rukopisu autorica povezuje s Trnovskom književnom školom, iako nalazi da je primjena pojedinih pravila nedosljedna. Pravopis je zapravo predjektivimijevski, što se objašnjava korištenjem arhaičnoga predložka. Autorica je odlučna u tome da se prijepis povezuje s istočnobugarskom govornom sredinom, i stoga je uvjerena da nije u pravu Aleksejev koji rukopis smatra predstavnikom tzv. zapadnobugarske (odn. makedonske) verzije *Knjige malih proroka* (s.79). Vjerojatno bi više svjetla u ove oprečne stavove koji, uostalom, ne moraju biti proturječni, moglo unijeti izdvajanje sloja koji pripada zadnjemu prepisivaču, od onoga koji je prenesen iz predložka. Naime, pojedine pojave što ih je autorica registrirala vrlo su karakteristične za cijeli korpus makedonske pismenosti u starijem periodu (prije srpskoga utjecaja), napose uzajamne zamjene **А** i **Б**, ili odsutnost bilježenja jotacije. Ni prijeglas *a > ä, e* iza konsonanta *č* (a ne samo iza njega) nije samo istočnobugarska pojava, već je poznat i u svim južnim i jugozapadnim perifernim makedonskim govorima: najveći broj primjera iza *č* nalazi se u kostursko-korčanskim govorima i u govorima u jugoistočnoj Makedoniji. Dakako, složit ćemo se s autoricom da za definitivne odgovore na ovo i sva druga pitanja neophodno je izvršiti detaljnu i kompletnu lingvističku analizu cijeloga rukopisa.

Istim se redom iznose rezultati paleografske, grafemske, pravopisne i kodikološke analize drugoga glavnoga izvora, moldavskoga rukopisa iz Ščukinove zbirke iz 1475. godine, koji je u samostanu Njamc prepisao jeromonah Gerva-

sije. Rukopis sadrži iste starozavjetne knjige kao i petrogradski rukopis. Zbog istovjetna sadržaja, kao i zbog drugih sličnosti u grafiji, u tipu pisma, u stilu oblikovanja rukopisa i dr., Zlatanova pretpostavlja da je kao predložak moldavskog rukopisa poslužio danas nepoznati tekst prepisan iz petrogradskoga rukopisa. Gervasijev pravopis uglavnom je u skladu s trnovskim pravopisnim normama koje su, uostalom, tipične za sve moldavske rukopise.

Drugi dio knjige sadrži *tekstove s kritičkim aparatom* (135-247). Principi izdanja teksta izlažu se na str. 111-114, a bogata bibliografija nalazi se na str. 115-132. Uz izdanje priloženo je ukupno 13 crno-bijelih snimaka iz korištenih rukopisa, u prvom redu iz petrogradskoga (4 str.) i moldavskoga (6 str.).

Tekst se objavljuje po petrogradskom rukopisu, dok se po rukopisu iz Ščukinove zbirke objavljuju dijelovi nedovoljno čitljivi u osnovnome izvoru. Tekst se prenosi točno onako kako se nalazi u rukopisu. Intervencije se odnose na uvođenje numeracije stihova u skladu sa *Septuagintom*, definiranje granice riječi i razvezivanje ligatura. Grafijske i pravopisne osobitosti, ornamentalni elementi kao i propusti komentiraju se u parakritičkom aparatu. Tu se navode i zapisi na marginama koji se odnose na tekst (najčešće oznake glava i njihovih brojeva).

Kritički aparat donosi varijante (sve, izuzev grafijskih i fonetskih) prema rukopisu iz Ščukinove zbirke kao i usporedbe s grčkim tekstom. Varijante se navode u obama slučajevima vrlo detaljno da bi bile relevantne za utvrđivanje načela prevoditeljske tehnike i suodnosa crkvenoslavenskoga i grčkoga teksta. Možda se moglo razmisliti i o paralelnom objavljivanju teško dostupnih grčkih tekstova uz tumačenja i žitija, što izdanje ne bi previše opteretilo, a bilo bi od velike koristi.

S obzirom na to da je izdanje priređeno po petrogradskom rukopisu, nisu zastupljeni tekstovi svih 12 proročkih knjiga. Kompletno – ili gotovo kompletno (predgovor, proročki tekst, komentar, žitije) – objavljene su knjige Joela, Amosa, Abdije, Jone, Miheja, Nauma (kraj i žitije kod posljednjega dopunjeno je u kritičkom aparatu po rus-csl. rukopisu iz 1492. godine), Avakuma (bez predgovora i bez početka, počinje s 1,16). Od knjiga proroka Zaharije i Malahije izdanje donosi samo odlomke koji u rukopisu postoje (Zch 9,9-12; 11,9-13; 13,1-9; 12,7-11; 14,3-10; Ma 3,1-10.17-24 u oba slučaja sa žitijem). Proroci Ozea i Agej imaju samo žitije, dok prorok Sofonija sasvim nedostaje. Ovaj je postupak u skladu s prihvaćenim principima objašnjenima u uvodnoj studiji S. Nikolove.

Treći dio knjige sadrži *indekse*: grčko-crkvenoslavenski; popis vlastitih imena s grčkim ekvivalentima; indeks oblika i njihov obratan indeks. Indeksi su izrađeni kompjuterski pomoću programa za obradu tekstualnih baza podataka Tustep.

Pod naslovom *Грчко-български индекс-речник* (251-417) objavljuje se najvažniji od priloženih indeksa. Indeks Zlatanove sadrži 2231 natuknicu dokumentiranu uvijek svim uporabama riječi, kojih je ukupno 13248. Za indeks su korišteni sljedeći grčki izvori: za proročki tekst *Septuaginta* prema Zieglerovu kritičkom izdanju iz 1984. godine, za tumačenja tekst Teodorita Kirskega prema izdanju u 81. knjizi Migneove *Patrologije* i za žitija korišten je grčki tekst koji je izdao Schermann 1907. godine.

Uz svaku je natuknicu navedena učestalost i gramatičko obilježje. Zatim dolaze svi grčki oblici riječi s morfološkom oznakom i sa slavenskim ekvivalentima danima prema rukopisu bez ikakvih intervencija. Lokacije su po listu i redu u rukopisu, a indeksom je obilježena pozicija svake riječi u redu, slijedi biblijsko mjesto, kurzivom se bilježe lokacije koje se odnose na komentar ili žitije. U paleoslavističkoj leksikografiji za ovako detaljan tip rječnika-indeksa ne postoji tradicija.

Indeks se temelji na tekstu iz rukopisa *F.I.461*, točnije rečeno, na tekstu koji je prezentiran u izdanju, jer su u indekse uključene i riječi iz dijelova koji u petrogradskom rukopisu nisu čitljivi, pa se citiraju po rukopisu iz Ščukinove zbirke. U izdanju ove su dopune prenesene kurzivom, dok se takvo razlikovanje u indeksima ne provodi.

Autorica uzima u obzir sve prethodno izvršene leksikografske radove, posebno Muraokin grčko-engleski rječnik *Dvanaestorice malih proroka* (1993.) koji najkompletnije obrađuje leksik ove proročke knjige. Razlike autorica bilježi u svakoj konkretnoj natuknici.

S obzirom na to da u Muraokin rječnik nije uključen onomastički materijal, posebna se pozornost posvećuje upravo *vlastitim imenima* koja su u objavljenim tekstovima dokumentirana 655 puta, odnosno sa 185 natuknica. Ova su imena uključena ne samo u zajedničke indekse već su prezentirana i odvojeno u zasebnom popisu (418-422).

Na str. 425-549 nalazi se *indeks oblika riječi* koji iscrpno obuhvaća sve upotrebe riječi u objavljenom tekstu s njihovim točnim lokacijama. To je ukupno 6994 oblika riječi s 19148 potvrda, uključujući i brojke. Pri tome se kao posebna jedinica uzima svaka grafijska raznovidnost u pisanju, čak i smještaj nadrednih slova u prijepisu (usp. прръчьствова, прръчьствова). Vjerojatno se iz

toga razloga dva puta citiraju neki oblici riječi koji na prvi pogled izgledaju sasvim identično, npr. *пѣрокъ*. Na broj jedinica formi u indeksu svakako utječe i određivanje granice riječi. Tako npr. povratna zamjenica *ѡ* uvijek ide uz glagole i ne smatra se samostalnom riječju, dok se negacija takvom smatra. Složeni se prilozi obično pišu neodvojeno (*въскорѣ*, *въслѣ*, *всчисла*, *ѡвѣсждѣ*, ali *въ тѣце*) kao i zamjenice i prilozi s partikulom *же*. Homoforme se u ovom indeksu ne razlikuju. S obzirom na to da je korišteni redosljed azbuke netradicionalan (usp. smještaj slova *ѡ* ispred *к*, neuobičajeni kraj azbuke) i da azbučni redosljed ima i druge specifičnosti, npr. nadredna slova ne utječu na smještaj forme u azbučni red, snalaženje u indeksu olakšalo bi detaljnije objašnjenje i navođenje poretka svih grafema i njihovih raznovidnosti. Na str. 425. navedena su uglavnom ona slova koja se mogu naći u početku riječi. Ni azbuka ispred obratnoga indeksa (str. 553) ne pruža kompletnu informaciju, jer se odnosi na indeks što slijedi i u kojemu se rabi pojednostavljen repertoar grafema. (Grafem *ѡ* očigledno je ispao iz popisa na str. 553. greškom, jer postoji u indeksu.)

Popis oblika riječi poslužio je kao temelj za obratan indeks (str. 553-601), ali s određenim prilagodbama grafije, koje se pokazuju i u manjem broju oblika riječi (6192 u obratnome indeksu). Način pripreme materijala za obratan indeks prouzrokovao je i neke specifičnosti u smještaju pojedinih oblika riječi u azbučni red. Tako npr. spuštanje nadrednih slova u red bez dopunjavanja ispuštenih slova na kraju riječi ima za posljedicu ne samo to da iste oblike riječi treba tražiti na više različitih mjesta, već se u nekim slučajevima javljaju forme s neuobičajenim, odn. fiktivnim završecima koji u jeziku realno nisu postojali, usp. *рече* = *рече* i *ре/ч/*.

Čini nam se da oba zadnja indeksa na svoju štetu previše inzistiraju na točnoj reprodukciji grafijskog lika riječi što otežava snalaženje u njima. Ipak, moramo naglasiti, da sve indekse smatramo izvanredno korisnom dopunom izdanja i uvjereni smo da će dobro ispuniti svoju osnovnu funkciju.

Možemo zaključiti da imamo pred sobom vrlo značajnu publikaciju koja postavlja temelje za sva daljnja istraživanja neboslužbenog prijevoda *Knjige malih proroka*.

ZDENKA RIBAROVA

NIKOLAOS HARTMUT TRUNTE, *СЛОВѢНЬСКЪИ ЯЗЫКЪ*. *Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 35 Lektionen, Band 1 – Altkirchenslavisch*, Verlag Otto Sagner, München, 1997, str. 237. *Band 2 –*